

ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
zjanekovicroemer@gmail.com

Izvorni znanstveni rad
UDK: 929Diversis, F. de
930.85(497.584Dubrovnik)"14"
94(497.584Dubrovnik)"14"
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mjrl3uo3j9>
Primljeno: 13. 2. 2024.
Prihvaćeno: 15. 5. 2024.

FILIP DIVERSI IZ LUCCE U DUBROVNIKU: OD REKTORA ŠKOLE DO AUTORA GLASOVITE POHVALE GRADA

ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER

Sažetak: U radu se analizira život i djelovanje Filipa Diversija u Dubrovniku, od 1434. do 1441., kao rektora škole i autora *Opisa Dubrovnika* i još nekoliko djela humanističkog nadahnuća. Istražuje se i reinterpretira Diversijev odnos s Dubrovčanima i dubrovačkim vlastima, kao i njegovo djelo o Dubrovniku. Rad donosi nove i ispravljene biografske podatke o Diversiju, o njegovoj obitelji i poslovima u Veneciji, kao i o njegovu kućanstvu u Dubrovniku i odnosima s Dubrovčanima različitih slojeva.

Ključne riječi: srednji vijek, Dubrovnik, humanizam, Filip Diversi

Key words: Middle ages, Dubrovnik, humanism, Filippo Diversi

Filip Diversi, rektor retoričko-gramatičke škole u Dubrovniku

Filip Diversi, sin Giovannija i Petane iz Lucce u Toskani,¹ proveo je tek sedam godina kao rektor gramatičke škole u Dubrovniku (1434. - 1441.), no upravo mu je ta životna epizoda osigurala mjesto u povijesti. Znamo ponešto i o drugim detaljima iz njegova života, no ništa od onog što nam je do sada poznato ne nadmašuje značenje djela koje je napisao u pohvalu Dubrovnika.² Potjecao je iz lukeške obitelji Diversi, povezane s

¹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), *Procurae notariae*, ser. 30, sv. 1, f. 138v-139.

² O njegovoj pouci u dubrovačkoj školi i djelovanju u dubrovačkom humanističkom krugu vidi: Ivan Božić, "Pojava humanizma u Dubrovniku", *Istoriski pregled* 2/1 (1955.), 8-11; Ivan Božić, "Filip de Diversis i njegovo djelo", *Dubrovnik* 3 (1973.), 75-80; Ivan Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 11/1 (1970.), 318-329; Zdenka Janeković Römer, "The orations of Philip Diversi in honour of the Hungarian kings Sigismund of Luxemburg and Albert of Hapsburg: Reality and rhetoric in humanism", *Dubrovnik Annals* 8 (2004): 43-79, 48-54; Zdenka Janeković Römer, "Čast i glas grada Dubrovnika i njegova slavitelja Filipa de Diversisa", u: Filip de Diversis, *Sabrana djela. Opisi Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva*, ur. Zdenka Janeković Römer, Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007., 14-18.

plemičkom, gibelinskom obitelji Quartigiani. Quartigiani su bili među onima koji su 1316. godine doveli na vlast kondotijera Castruccio degli Antelminelli zvanog Castracani. Kasnije su se okrenuli protiv Castracanija jer se nije držao dogovora o podjeli vlasti. To je završilo protjerivanjem stotinjak članova obitelji Quartigiani iz Luce 1328. godine.³ Obitelj Quartigiani kasnije se rodbinski povezala s Diversijima. Već je sredinom 14. stoljeća ugledni lukeški magistrat, Filipov pradjed Giovanni, nosio oba prezimena.⁴ U prvim mjesecima nakon rata između Pise i Firence te intervencije cara Karla IV. koja je dovela do oslobođenja Luce 1368., Niccolò, sin Giovannija de Diversi, bio je član povjerenstva dvanaestorice građana koji su zajedno s plemstvom (*anziani*) trebali urediti buduću upravu grada. Međutim, u sukobima je prevagu odnijela strana *popolo*, pa su iz grada protjerani Quartigiani i druge plemićke obitelji, a s njima i obitelj Diversi.⁵ U dokumentima iz tog razdoblja spominju se i Niccolòovi sinovi, Galeazzo i Giovanni, Filipov otac.⁶ I sam Filip će u pismu poslanom u rodnu Luccu 1444. spomenuti oca i djeda koji su se borili protiv tirana i osvajača lukeške republike koji su zbog toga pretrpjeli velike gubitke i osiromašili zbog izdaje Paola Guinigija.⁷ I on je, uz obiteljsko prezime Diversi, nosio i plemićko prezime Quartigiani. Iako je *de facto* i njegova krv bila miješana, pučka i plemićka, hvalio je dubrovačku vlastelju što ne dopuštaju "da im vrline predaka kvari utroba neplemenite majke".⁸ Obitelj Diversi-Quartigiani nastanila se u Veneciji, gdje se Filip školovao. Ondje je postojala jaka lukeška zajednica, organizirana oko Scuola del S. Volto.⁹ Filipov otac Giovanni postao je, po privilegiju, mletački građanin *de intus* 1420. godine, nakon osam godina života u Veneciji.¹⁰ Filip se prvi put spominje u dokumentima 1421. godine kao učitelj u kontrati svetog Pavla u Veneciji. U jednom notarskom aktu kao svjedok se navodi *ser Philippus de Diversis, filius ser Johannis, S. Pauli apostoli rector scholarum S. Pauli*. Godine 1427. spominje se kao *magister Filipus de Diversis de Luca*.¹¹

³ Giovanni Villani, *Cronica*, Firenca: Magheri, 1823., 33-34.

⁴ *Memorie e documenti per servire all'istoria del principato lucchese*, sv. 1, Lucca: Francesco Bertini, 1813., 379.

⁵ *Ibidem*, 391; Paolo Tronci, *Annales Pisani*, sv. 4, Lucca: Giuseppe Giusti, 1839., 172-174.

⁶ Giuseppe Robolini, *Notizie appartenenti alla storia della sua patria*, sv. 5/1, Pavia: Fusi, 1834., 107.

⁷ DAD, *Situs aedificorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclityae civitatis Ragusii*, Ostavština Ivana Bizzaro, bez signature, 260-262.

⁸ Vitaliano Brunelli, "Introduzione", u: *Philippi de Diversis Situs aedificorum politiae et laudabilium consuetudinum inclityae civitatis Ragusii ad ipsium senatum descriptio, Programma dell'I. R. Ginnasio Superiore in Zara* 23 (1879.-80.), 3; I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 318-329; Zdenka Janeković Römer, *The Frame of Freedom. The Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*, Zagreb - Dubrovnik, 2015., 111-116. Usp. Denys Hay, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, London - New York: Longman, 1989., 176.

⁹ Paolo Procaccioli, "Diversi, Filippo (Philippus de Diversis de Quartigiani)", *Dizionario Biografico degli Italiani* 40 (1991.), 298-299. Ovaj tekst obiluje pogrešnim podacima.

¹⁰ "Iohannes de Diversis qd. Nicolai", *Cives Veneciarum*, <https://www.civesveneciarum.net/dettaglio.php?id=1817>

¹¹ Enrico Bertanza, Giuseppe dalla Santa, *Documenti per la storia della cultura in Venezia*, sv. 1, *Maestri, scuole e scolari in Venezia fino al 1500*, Venecija: Deputazione Veneta di storia patria, 1907., 301, 312; I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 313.

Godine 1433. doktorirao je *artes* u Padovi, kako se navodi u *Acta graduum* tamošnjeg sveučilišta.¹² Dubrovačke vlasti su 1433. i 1434. tražile preko svojih poslanika *un bon et costumato magistro de gramatica*, dobrog učitelja za svoju gramatičko-retoričku školu.¹³ Njihovu pozivu odazvao se Diversi i 1434. napustio mjesto u Veneciji te otišao u Dubrovnik, privučen dobrom plaćom. Govoreći o svom položaju upravitelja dubrovačke škole, žalio je što je pošao u Dubrovnik u nadi da će mu ondje biti bolje, protivno savjetu dobronamjernih prijatelja da ne napušta "cvatući grad Veneciju". Ondje su ga, po njegovim riječima, uvažavali i poštovali, te se "iz dana u dan dobrano uzdizao iz vrline u vrlinu, iz bogatstva u bogatstvo".¹⁴ Prema odredbi Velikog vijeća, bio je zadužen poučavati mlade sinove uglednika, ali i odrasle koji su htjeli učiti, latinskom i talijanskom jeziku, književnosti, retorici, logici i filozofiji.¹⁵ Diversijeva plaća u Dubrovniku iznosila je od 480 do 540 perpera, uključujući 30 perpera za najam kuće. To je bila vrlo visoka plaća, mnogo viša nego što su dobivali učitelji niže škole i Filipovi zamjenici.¹⁶ Osim toga, po Diversijevu dolasku vlada je dala urediti prikladne školske prostorije u kući u blizini Place i carinarnice, u kojoj se prije nalazila oružarnica.¹⁷ Iz toga se vidi da su Dubrovčani od Diversija mnogo očekivali, a i on je očekivao počasti i povlastice. U dokumentima ga redovito časte nazivima *egregius et elegantissimus artium doctor, artium professor, magister/rector scholarum*.¹⁸ No čini se da se nije posve uklopio u dubrovačku sredinu, smatrajući da vladajući nisu adekvatno vrednovali njegove vrline i znanje. Njegov se odnos s vladom tijekom godina pogoršavao. Prigovori na plaću, neprikladan prostor za rad, buku i nedostatak pomoćnih učitelja, kao i dugotrajni dopusti u Veneciji izazvali su nezadovoljstvo gradskih vijećnika. Godine 1437., u vrijeme epidemije kuge, Veliko vijeće odobrilo je Diversiju dopust od četiri mjeseca zbog poslova u Veneciji, bez plaće. Istoga dana potvrdili su mu još jedan rok službe, uz plaću od 540 perpera, u što je bio uključen

¹² *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini: ab anno 1406., ad annum 1450.*, ur. Gaspare Zonta i Giovanni Brotto, Padova: Istituto per la storia dell'Università di Padova, 1970., br. 930.

¹³ DAD, *Acta Consilii Maioris*, ser. 8, sv. 5, f. 19-20; DAD, *Litterae et commissiones Levantis*, ser. 27.1, sv. 11, f. 143, 177v.

¹⁴ Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika 1440. Philippus de Diversis, Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclitae civitatis Ragusii*, ur. Zdenka Janeković Römer, Zagreb: Dom i svijet 2004., 109, 185.

¹⁵ *Acta Consilii Maioris*, sv. 5, f. 81-82; F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, 36, 137; Ivo Perić, "Dva reformna zahvata u školovanju dubrovačke omladine iz 15. i 16. stoljeća", *Pedagoški rad* 22 (1967.), 220-221; Ivo Perić, "Filip de Diversis kao nastavnik i upravitelj gramatičko-retoričke škole u Dubrovniku", *Anali za povijest odgoja* 1 (1992.), 5-12; Nicolò Villanti, "Maestri di scuola a Ragusa (Dubrovnik) nel medioevo, 1300-1450", *Dubrovnik Annals* 22 (2018.), 7-50, 20, 32-35.

¹⁶ *Acta Consilii Maioris*, sv. 5, f. 216v; I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 313. Za usporedbu, pjesnik i humanist Tideo Acciarini imao je kao rektor škole 1478. godišnju plaću od 400 perpera i 30 perpera za najam kuće, a dvojica repertora 70, odnosno svaki po 35 perpera. Godine 1479. plaća mu je povećana na 430 perpera, a 1481. na 370 perpera. *Acta Consilii Maioris*, sv. 14, f. 9v a tergo - 10 a tergo, 18v a tergo, 29 a tergo.

¹⁷ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, 56-57, 150-151.

¹⁸ DAD, *Diversa notariae*, ser. 26, sv. 20, f. 52v, 120; sv. 21, f. 95v, 84, 128, 138v; sv. 22, f. 127v; DAD, *Diversa cancelariae*, ser. 25, sv. 53, f. 234v.

i najam kuće. Na tu povišicu, odbijenu prethodne godine, vjerojatno su se odlučili u strahu da ne izgube rektora škole u vrijeme velike epidemije kuge. Odluku o tome donijela su samo četrnaestorica članova Velikog vijeća, jer su svi ostali otišli iz grada.¹⁹ Za vrijeme Diversijeve odsutnosti kao učitelj gramatike potvrđen je svećenik Andrija de Drincas, uz plaću od 120 perpera.²⁰ Na napetosti s vlastima ukazuju i dva zapisa s kraja 1437. i 1439. kojima se Diversi, očito na zahtjev vlade, odriče svih zastupstava u parnicama koje bi se vodile protiv Dubrovčana i obećava da se u to ni na koji način neće uplitati.²¹ Ipak je uživao ugled kod nekih Dubrovčana, o čemu svjedoči sama činjenica da je bio glavni govornik na svečanosti priređenoj u gradskoj katedrali povodom smrti kralja Sigismunda Luksemburškog 1437. te krunidbe i smrti kralja Alberta Habsburškog 1438. i 1439. godine.²² Štoviše, 1. rujna 1440. na molbu kanonika i vikara nadbiskupije Mateja de Georgio, knez Marin Junijev de Georgio i Malo vijeće, po odluci Velikog vijeća, odredili su da se Diversiju putem mjenice isplati 30 dukata.²³ Naime, kaptol mu je povjerio važnu zadaću da u njihovo ime pođe u papinsku kuriju, koja je tada bila u Firenci, kako bi ishodio potvrdu novoizabranog dubrovačkog nadbiskupa. Notar Egidio de Jugo iz Cremona zabilježio je da je Diversi primio ovu punomoć.²⁴ Prema vlastitim riječima, Diversi je najviše prijateljvao s gradskim kancelarom Nikolom de Ciria, plemićem iz Cremona. Diversi je hvalio Ciriju kao izvrsnog i učenog književnika,²⁵ a prijatelj mu je uzvratio pohvalom vrsnosti *Opisa Dubrovnika*. U stihovima je zamolio samog sv. Vlaha, zaštitnika Dubrovnika, da građanima ulije u srca više ljubavi prema čovjeku koji je tako lijepo opisao njihov grad.²⁶ Diversi je cijenio i neke suvremene Dubrovčane, primjerice nadbiskupa Antonia da Reato, Marina Mihova de Resti, diplomata, vještog govornika i

¹⁹ *Acta Consilii Maioris*, sv. 5, f. 137.

²⁰ *Acta Consilii Maioris*, sv. 5, f. 216v, DAD, *Debita notariae*, ser. 36, sv. 19, f. 159v; Ignacij Voje, "Vplivi Italije na školstvo in s tem povezan kulturni razvoj v Dalmaciji ter v Dubrovniku v srednjem veku", *Zgodovinski časopis* 37/3 (1983.), 207.

²¹ *Diversa cancellariae*, sv. 53, f. 53; *Diversa notariae*, sv. 23, f. 95.

²² Filip de Diversis, *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*, Dubrovnik - Zagreb: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, ur. Zdenka Janeković Römer, 2000.

²³ Matej de Georgio obvezao se vratiti taj novac komuni iz prihoda nadbiskupije. *Diversa notariae*, sv. 24, f. 136v.

²⁴ To je bio Giacomo Venerio iz Recanatija, dubrovački nadbiskup 1440. - 1460. Daniele Farlati, Jacobus Coleti, *Illyricum sacrum*, sv. 6 - *Ecclesia Ragusina cum suffraganeis et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1800., 160; Stjepan Krasić, Serafino Razzi. *Povijest dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa*. Dubrovnik - Split: Biskupski ordinarijat i Crkva u svijetu, 1999., 110, 127-128.

²⁵ Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, ur. Zdenka Janeković Römer, Zagreb: Dom i svijet, 2004., 54, 149; V. Brunelli, "Introduzione", 8; I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 316; Z. Janeković Römer, "The orations of Philip Diversi", 53.

²⁶ "*Carmina per clarissimum poetam Nicolaum de Ciria, nobilem Cremonensem edita super hoc opere dum inclitae communitatis Ragusii foret cancellarius, anno Domini MCCCCXL... Et deducta libro seriae quae plurima mire / Pauco metrum magno duxit ab eloquio / urbs igitur depicta tuo nam flamine Blasi / Pictorem carum civibus esse iube / Atque tuus civis, ipsumque urbemque paternus / Summat, amor servet, perpetuoque regat!*". DAD, *Situs aedificorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclitae civitatis Ragusii*, Ostavština Ivana Bizzaro, bez signature, VIII-IX.

poznavatelja antike, te učene kanonike Mateja de Georgio i Mateja de Ragnina, doktora obaju prava.²⁷ Admirala Andriju Martolova de Volze opisao je kao velikodušnog čovjeka, pravog kršćanina i dobročinitelja koji je dva puta posjetio Sveti grob.²⁸ U liku Marina de Resti, "budna čuvara dobra Republike, ljubaznog prema strancima, kršćanina katolika i vrloga građanina", opisao je ideal dubrovačkog vlastelina. Naime, Resti je, unatoč visokoj dobi, ostao sam upravljati gradom tijekom epidemije kuge 1437.²⁹ Nije poznato je li se Diversi družio sa svim tim ljudima, ali svakako ih je cijenio.

Godine 1436. Diversi je tražio povišicu plaće od 100 perpera, no Veliko vijeće je to odbilo većinom glasova (86 : 45). Plaća mu je 1437. povećana, ali za 40 perpera manje nego što je tražio.³⁰ To je bio jedan od razloga njegova ogorčenja na vlastelu, zaodjevenog u humanističku žalopojku nad lošim uvjetima rada i nepoštivanjem njegova doprinosa gradu. Napetosti su trajale sve do 1440. godine. Diversi je u kolovozu dobio potvrdu još jednog roka službe uz stari iznos plaće od 480 perpera. Neposredno nakon toga podnio je molbu da mu se odobri dopust od tri mjeseca zbog poslova u Italiji. Vijeće mu je odobrilo dopust, uz uvjet da nađe prikladnog zamjenika koji će poučavati dječake i kojeg će potvrditi Malo vijeće.³¹ Te je godine Diversi napisao *Opis Dubrovnika*, no ni to nije zagladilo spor s dubrovačkom vladom. U srpnju 1441. podnio je ostavku Malom vijeću, s obrazloženjem da ima previše poslova u svojoj zemlji te ne može više obavljati službu u Dubrovniku. Vijeće je prihvatilo njegovu ostavku 27. srpnja.³² Time je završio njegov boravak u Dubrovniku.

Diversi je u Dubrovniku živio sam, u unajmljenoj kući dubrovačkog vlastelina Martola de Binzola i njegova brata Dobre.³³ U molbi koju je 1444. uputio u Luccu spominje veliku obitelj, više muških i ženskih osoba, koje mora prehraniti. Činjenica da je za službovanja u Dubrovniku trgovao i posuđivao novac u Veneciji, posredno

²⁷ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, 85-87, 171-172; D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum*, sv. 6, 160. Vidi bilješku 24.

²⁸ Andrija Martolov de Volze, dubrovački vlastelin (spominje se od 1363., † 1429.). Bavio se trgovinom koraljima i ulagao kapital u manufakturu sukna. Obnašao je najviše službe Republike i nekoliko puta bio biran za kneza. F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, 104, 183.

²⁹ Isto, 117, 191; "Li Annali della nobilissima republica di Ragusa", u: *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus [Natko] Nodilo [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 14], Zagreb: JAZU, 1883., 55; Nicolò de Ragnina, "Annali di Ragusa", u: *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus [Natko] Nodilo [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 14], Zagreb: JAZU, 1883., 252; Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, sv. 3 - Vlasteoski rodovi (M-Z)*, Zagreb - Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012., 218.

³⁰ *Acta Consilii Maioris*, sv. 5, f. 76v.

³¹ *Acta Consilii Maioris*, sv. 6, f. 46v, 47v. Prema I. Božiću, zamjenjivali su ga svećenici Marin Brajković i Nikola Dončić. I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 314-315.

³² DAD, *Acta Consilii Minoris*, sv. 9, f. 9v; I. Božić, "Filip de Diversis", 77; Isti, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 315-316.

³³ U siječnju 1437. platio je 20 perpera za najam kuće do 25. studenog iste godine. U istoj kući nalazio se 1438. i 1439. godine. *Diversa notariae*, sv. 21, f. 84, sv. 22, f. 127v; *Diversa cancellariae*, sv. 54, f. 7.

osvjetljava njegove zahtjevne obiteljske prilike. No, ne navodi eksplicitno da se radi o njegovoj djeci pa je moguće i da se radi o široj obitelji o kojoj je skrbio, primjerice o sestri i nećacima. Za službovanja u Cividaleu spominju se njegove kćeri.³⁴ Iz dubrovačkih arhivskih dokumenata saznajemo da je imao sestru Margaritu, ženu Galassija Bellunija, koju je 1435. imenovao svojom prokuratoricom za poslove u Veneciji. Prokurator mu je bio i magister Petar iz Parme, profesor gramatike u Veneciji, njegov poslovni partner, možda i prijatelj, iz Venecije. Margarita, tada već udovica, bila je glavna zastupnica, bez čije se suglasnosti i potvrde nije mogao izvršiti nijedan Filipov posao.³⁵ Filip je imao i brata Nikolu, kojem je povjerio potraživanje svog dijela nasljedstva nakon smrti majke Petane 1438. godine.³⁶ O Filipovoj nepopularnosti među Dubrovčanima posredno svjedoči činjenica da ga ne nalazimo kao legatara u oporukama Dubrovčana, a samo se iznimno javlja kao svjedok u ispravama.³⁷ Uz to, tijekom boravka u gradu promijenio je nekoliko sluškinja koje su nerijetko bježale iz njegove kuće. U prosincu 1435. ugovorio je službu desetogodišnje Bilosave s njezinim ocem Dmitrom Vardićem iz dubrovačkog zaleđa, na deset godina. Otac je u ime kćeri obećao da će služiti vjerno i poslušno, čuvati gospodareva dobra i da neće pobjeći. Filip se obvezao držati Bilosavu u svojoj kući, zdravu ili bolesnu, hraniti je i odijevati prema dubrovačkom običaju. Prvih pet godina nije trebala dobivati plaću, a sljedećih pet dobivala bi plaću "kao i druge dubrovačke sluškinje". No Bilosava nije dočekala plaću ni druge prednosti starijih sluškinja jer je 1439. pobjegla od Filipa.³⁸ Godine 1437. Filip je u kuću doveo Mariju, kćer pokojnog Radača Tvrtkovića iz područja današnje Hercegovine, i sedmogodišnju Albanku Dobrulu, obje na rok od četiri godine. Obvezao ih je da mu služe i u Veneciji ako bi u roku njihove službe napustio Dubrovnik. Mariji je obećao osam dukata za četverogodišnju službu, a maloj Dobruli "koliko mu se bude svidjelo". Iste godine unajmio je i dvanaestogodišnju Vitosavu, kćer Radovca Božinovića i Bilosave, na šest godina, uz plaću od tri dukata za sve vrijeme službe. U rujnu 1439. pobjegla mu je sluškinja Radosava, a na sam Božić i desetogodišnja Albanka Agneta. Potonja je nađena i vraćena u Diversijevu kuću, ali je u lipnju 1441. ponovno umaknula.³⁹

Nije sasvim jasno što se u školi događalo do 1444. godine no, protivno nekim mišljenjima, jasno je da Diversi više nije bio u gradu. Veliko vijeće je od 1441. slalo

³⁴ I Božić, «Dve beleške o Filipu de Diversisu», 316; "Filippo Diversi", u: *Dizionario biografico dei Friulani*, <https://www.dizionariobiograficoideifriulani.it/diversi-filippo>; Z. Janeković Römer, "The orations of Philip Diversi", 47.

³⁵ *Diversa notariae*, sv. 20, f. 52. Petar iz Parme se i 1437. spominje kao prokurator i poslovni partner Filipa de Diversi u Veneciji. I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversis", 314.

³⁶ *Procurae notariae*, ser. 30, sv. 1, f. 138v-139.

³⁷ *Diversa notariae*, sv. 34, f. 131v.

³⁸ *Diversa notariae*, sv. 20, f. 120; *Diversa cancellariae*, sv. 53, f. 173v; Esad Kurtović, "Roblje u bosansko-dubrovačkim odnosima u razvijenom srednjem vijeku", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 7 (2020.), 49-64, 61.

³⁹ *Diversa notariae*, sv. 21, f. 95v, 126, 128, 138v; *Diversa cancellariae*, sv. 53, f. 234v; sv. 54, f. 39; sv. 55, f. 121v.

opunomoćenike da u Veneciji traže novog učitelja, a u veljači 1444. izglasano je većinom glasova (100 : 4) da to nikako ne smije biti Diversi.⁴⁰ Poznato je da je u listopadu 1441. godine Diversi dobio poziv iz Luce da ondje godinu dana predaje gramatiku, retoriku i filozofiju za plaću od 100 florena i školarinu koju su plaćali učenici.⁴¹ No on nije otišao u rodni grad, već se, vjerojatno zahvaljujući svojim prijateljima, vratio "cvatućoj" Veneciji. Na kraju rukopisa *Opisa Dubrovnika* nalazi se prijepis pisma koje je krajem 1444. godine poslao u Luccu, iz kojeg se vidi da je povratak u rodni grad uvjetovao povratom imovine sekvestrirane u vrijeme tiranije Paola Guinigija i prihodom kojim bi mogao uzdržavati svoju veliku obitelj.⁴² Lukeške vlasti nisu udovoljile tom zahtjevu pa je Diversi ostao u Veneciji, gdje ga kao učitelja nalazimo do početka 50-ih godina. Godine 1452. natjecao se za službu kancelara u mletačkoj utvrdi Koron u Grčkoj, po svoj prilici zbog dobre zarade. U molbi koju je podnio za službovanje u Koronu, predstavio se kao magister Filippus de Diversis, *artium doctor, rector scholarum in contrata S. Pauli, notarius olim solitus ire cancellarius cum rectoribus vestris*. Uz te poslove, djelovao je i kao privatni učitelj. Ondje se nalazi i 1453., kada mu piše Lodovico Foscarini (1409. - 1480.), pravnik i diplomat Mletačke Republike, s kojim se poznao od studija u Padovi. Foscarini je molio

⁴⁰ DAD, *Acta Consilii Maioris* sv. 6, f. 135. "... cum hoc quod non possit conduci magister Philippus de Diversis qui fuit salariatus ante pro magistro scholarum", *Ibidem*, sv. 7, 157; V. Brunelli. "Introduzione", 4; I. Božić. "Filip de Diversis", 77.

⁴¹ Cesare Lucchesini, *Storia letteraria di Lucca, libri sette, u: Opere edite ed inedite del marchese Cesare Lucchesini*, sv. 15, Lucca: Giusti, 1833., 39-40, 46; I. Božić, "Dve beleške o Filipu de Diversis", 316.

⁴² "Illustribus et excelsis dominis Lucensibus cum humili et digna recommendatione humillime supplicat et supplex exponit Lucanus ciuis fidelis utrique Philippus de Diuersis de Quartigianis ortus quippe proauo Ioanne auo Nicolao et patre Joanne qui omnes suis temporibus amore libertatis Lucanae exularunt ab iniquis eius respublicae Tirannis et occupatoribus ac rerum grauissima passi sunt usque ad inopiam damna quod cedem illustres et excelsę dominationes quae in hoc potissimum uigilant ut hii Guinisorum perfidia longis temporibus errarunt patriae dulcedinem degustare ualeant. Dignentur ipsi supplicanti iusto Senatus decreto restituere ea bona suorum olim antecessorum quae Paulus Tirannus alienauit ut aliquando facilius sibi pateat in patriam reditus. Is enim dum modus familiam cum honore mediocri nutriendi offeratur stabilis ardenti animo Luccam amatissimam ei patriam paratus est repetere ibique uiuere pacifice et ossa sepulcro recondere. Clareat igitur illustrissimi domini uestra benignitas ut hunc ciuem cum magna familia utriusque sexus ciuitas Lucana gratissime recipiat cui Deus suauissimam et perpetuam concedere dignetur libertatem et animorum ueram concordiam et unionem. Illustribus et excelsis dominis Lucensibus cum humili et digna recommendatione humillime supplicat et supplex exponit Lucanus ciuis fidelis utrique Philippus de Diuersis de Quartigianis ortus quippe proauo Ioanne auo Nicolao et patre Joanne qui omnes suis temporibus amore libertatis Lucanae exularunt ab iniquis eius respublicae Tirannis et occupatoribus ac rerum grauissima passi sunt usque ad inopiam damna quod cedem illustres et excelsę dominationes quae in hoc potissimum uigilant ut hii Guinisorum perfidia longis temporibus errarunt patriae dulcedinem degustare ualeant. Dignentur ipsi supplicanti iusto Senatus decreto restituere ea bona suorum olim antecessorum quae Paulus Tirannus alienauit ut aliquando facilius sibi pateat in patriam reditus. Is enim dum modus familiam cum honore mediocri nutriendi offeratur stabilis ardenti animo Luccam amatissimam ei patriam paratus est repetere ibique uiuere pacifice et ossa sepulcro recondere. Clareat igitur illustrissimi domini uestra benignitas ut hunc ciuem cum magna familia utriusque sexus ciuitas Lucana gratissime recipiat cui Deus suauissimam et perpetuam concedere dignetur libertatem et animorum ueram concordiam et unionem." DAD, *Situs aedificorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae ciuitatis Ragusii*, Ostavština Ivana Bizzaro, bez signature, 260-262; Z. Janeković Römer, "The orations of Philip Diversi", 47.

Diversija da poučava njegova sina Niccolòa, koji je, čini se, zapeo u učenju.⁴³ Između tog datuma i 1455. službovao je u Veneciji i Padovi.⁴⁴ Godine 1455. u Veneciji vlastitom je rukom prepisivao izabrane poslanice sv. Jeronima te nekoliko poslanica svetog Augustina i Origenovih govora.⁴⁵ Njegovu poznatom opusu koji, uz *Opis zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja grada Dubrovnika*, čine i tri prigodna govora u čast ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta, pridodala sam i ovaj autograf koji svjedoči da je pretkraj svog života Filip Diversi uronio u vječna pitanja o životu, vječnosti, čovjeku i Bogu. U posveti sv. Jeronimu kaže: "Stoga, vrlo blaženi doktore i božanski tumaču svetih pisama, molim te, ištem i zaklinjem da mi budeš trajni zagovornik kod Gospodina Isusa. Završio sam (ovaj svezak) godine Gospodnje 1455., 27. ožujka, u Veneciji, na hvalu svemogućega Boga koji neka se udostoji spasiti moju dušu. Amen."⁴⁶ Filip de Diversis je 1457. otišao iz Venecije u Cividale u Friuli, gdje je preuzeo trogodišnje upravljanje javnom školom. Ondje se, slično kao u Dubrovniku, žalio na ponašanje vlasti, na konkurenciju i roditelje svojih učenika. Posljednji poznati spomen na Diversija je iz 1461., kada je napustio Cividale, dajući ostavku na posao učitelja.⁴⁷ Za pretpostaviti je da je u Veneciji, svome najdražem gradu, završio svoj život.

U djelu u slavu Dubrovnika Diversi je slijedio sve motive poznate iz brojnih srednjovjekovnih pohvala gradova, čak i njihov redosljed: pripovijeda o podrijetlu, prikladnom položaju, dobrom i zdravom zraku, obilju vode, opskrbi hranom, veličanstvenoj izgradnji, brodovlju, političkom uređenju, sudstvu, biskupskom primatu i crkvenom ustroju, kršćanskoj

⁴³ E. Bertanza, G. dalla Santa, *Documenti*, 326; Leonard Hörsch, *Politisches Handlungswissen im Venedig des Quattrocento. Die Briefsammlung des Ludovico Foscarini*, sv. 1, [*Wissenskulturen und ihre Praktiken. Cultures and Practices of Knowledge in History*, ur. Markus Friedrich, Vera Keller, Christine von Örtzen, sv. 17], Berlin - Boston: Der Gruyter Oldenbourg, 2023., 26, 134, 163, 169, 191, 324, 378, 421, 484, 549, 702-703.

⁴⁴ I. Božić, "Filip de Diversis", 78-79; Idem, "Dve beleške o Filipu de Diversisu", 316-317; Gherardo Ortalli, *Scuole e maestri tra Medioevo e Rinascimento. Il caso veneziano*, Bologna: Il Mulino, 84-92, 116; E. Bertanza, G. dalla Santa, *Documenti*, 326; L. Hörsch, *Politisches Handlungswissen*, 26, 134.

⁴⁵ Holkham Hall, Norfolk Library of the Earl of Leicester, Ms 131., 81; Z. Janeković Römer, "A newly discovered autograph by Filippo de Diversi", 67-117; Zdenka Janeković Römer, "A newly discovered autograph by Filippo de Diversi (Philippus de Diversis) from 1455: The Epistles St Jerome, St Augustine and others", *Dubrovnik Annals* 15 (2011.), 70, 81.

⁴⁶ "Satis beatissime Hieronime hoc volumen seu hic codex excrevit. Tibi titulum velut principi libentissime tradidi. Tametsi in eo et sanctissimi Augustini et quorundam aliorum epistole et due Origenis omelie devotissime contineantur. Finem itaque huic impono volumini quod per me meisque successoribus semper omni cum diligentia servandum constitui. Mea manu scripsi ego Philippus de Diversis de Quartigianis de Luca, artium doctor, Padue magistratus. O beatissime, igitur doctor et sacrarum litterarum divinissime interpres, te queso atque et queso et obsecro mei sis apud dominum Yhesum continuus intercessor. Complevi anno domini 1455, martii die xxvii, Venetiis, ad laudem Dei omnipotentis, qui meam animam salvam facere dignetur. Amen". Holkham Ms. 131. 81, f. 287.

⁴⁷ Francesco Fattorello, *Storia della letteratura italiana e della coltura nel Friuli*, Udine: La Rivista Letteraria, 1929., 63; Idem, *La cultura del Friuli nel Rinascimento*, Udine: AGF, 1938., 52; "Filippo Diversi", u: *Dizionario biografico dei Friulani*, <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/diversi-filippo/>

pobožnosti pod zaštitom svetoga patrona i moći, djelatnosti građana, brizi za siromašne i potrebite, građanskome moralu, o miru i slobodi, bogatstvu i sreći grada. Izrijekom govori o savršenom gradu, sa savršenim službama koje daju okvir specifičnoj gradskoj uljudbi. Na nekim je mjestima progovorio i o naličju te idealizirane slike no, slijedeći zakone *laudes*, uglavnom je namjerno izbjegavao kritiku (osim kad se radilo o odnosu prema njemu samome). "Ako u Dubrovniku ima ili će biti štogod krivo, okanio sam se mogućnosti da o tome pišem, jer sam sebi u pripovjedačku dužnost stavio da govorim i opisujem dobro i istinito, čemu sam po naravi sklon"⁴⁸, kaže on. Djelo je nastalo iz osobnog motiva - panegirik Dubrovniku napisao je s ciljem da zadrži posao i plaću. Sam je to otkrio, tobože se gnušajući nad samom pomisli da je djelo napisao kako bi mu senatori izglasali sljedeći mandat rektora škole. No bez obzira na njegove motive i svrhu djela, zadužio nas je pruživši nam podatke o srednjovjekovnom životu Dubrovnika kakve drugi dalmatinski i hrvatski gradovi nemaju, pronijevši mu, kako sam kaže, "glas kroz mnoga stoljeća, što do sada nije nitko učinio".⁴⁹

Diversijev Dubrovnik nije samo dokumentaristički opisan nego i emotivno doživljen. Dao je osobnu, subjektivnu, a time i dojmljiviju i življu sliku grada. Njegova pohvala nije samo opisala već je dijelom i oblikovala sliku petnaestostoljetnog Dubrovnika. Postala je jednom od referentnih točaka samoidentifikacije grada. Upravo je jedan stranac konstruirao i danas živu predodžbu dubrovačkog srednjovjekovlja, koja je tadašnjim, a i kasnijim stanovnicima grada uzdigla samosvijest i domoljublje.⁵⁰ Kao pravi humanist, usredotočen na vlastitu osobu, u pohvalu gradu ugradio je i pohvalu sebi koja krije prijekor prema tom istom hvaljenom gradu i njegovoj idealnoj vlasti. U odlomcima o sebi Diversi se odmiče od književnog modela i daje oduška svojim osjećajima, mješavini nadanja i razočaranja. O sebi govori kao o čovjeku od krvi i mesa, uzdrmanom sudbinom, razočaranom u prijem na koji je naišao u Dubrovniku. Koliko god se trudio svojim se djelom dodvoriti senatorima i pridobiti ih za veću plaću i ustupke, u trenucima je podlijegao mješavini samohvale i očaja. Unatoč vapaju "Oče, oprosti im jer ne znaju što čine", odlučio je dovršiti svoje djelo.⁵¹ Tužio se na napornu pouku u školi i na to da za prijatelje i umni rad ima vremena samo nedjeljom i noću. Bilo mu je krivo što je morao poučavati osnove gramatike, a nije se mogao posvetiti studiju slobodnih vještina, "zbog čega su se njemu izjalovile nade, a Dubrovčanima je izmakla mogućnost da se dobro obrazuju".⁵² Veliko vijeće je još 1435. odredilo da Diversi ne mora poučavati

⁴⁸ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, proslav, 38-39, 139.

⁴⁹ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, proslav, 35, 137.

⁵⁰ Usporedi: Gina Fasoli, "La coscienza civica nelle 'Laudes Civitatum'", u: *La coscienza cittadina nei Comuni italiani del Duecento. Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale di Todi* 11 (1972.), 11-44.

⁵¹ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika. Situs aedificiorum*, 36-37, 138.

⁵² Isto, 108-109, 185.

učenike koji su htjeli samo savladati osnovne vještine pisanja i vođenja trgovačkih računa, povjerivši tu zadaću učitelju Giorgiu iz Mantove. Diversiju su povjerali naprednije i marljivije učenike koji su se zanimali za *studia humaniora* i naglasili da je to u skladu s njegovim kvalitetama.⁵³ No on time nije bio zadovoljan jer nije uspio ostvariti svoju želju da poučava *artes liberales*, a da netko drugi preuzme nastavu talijanskoga. Bio je ogorčen odnosom dubrovačkih vlasti prema javnim službenicima, posebno prema učiteljima koji nisu imali tako visoke plaće i beneficije kao liječnici, kancelari i notari: "Neka se dobru nadaju oni koji liječe bolesti i tajnici vijeća, a vrline i zasluge drugih, kako mi se čini, ne prosuđuju se na isti način." Na tom je mjestu sebi dozvolio doista oštru kritiku vlastele, izjavivši da se čovjek pokazuje toliko kukavnijim koliko je viši njegov položaj u Republici.⁵⁴ I kad se žali na Morlake koji mu svojim žamorom ometaju nastavu, kad uživa u povlaštenom mjestu u procesiji ili pati zbog toga što mladoženje zaboravljaju poslati učiteljima tortu, kuhanu kokoš, svinjsku hladetinu i vino, on nam postaje blizak kao čovjek, a grad koji opisuje otkriva nam se duboko prožet iskustvom pojedinačnog života.

U odnosu između Filipa Diversija i dubrovačke vlade postojalo je obostrano nezadovoljstvo. Po vlastitim riječima, on je zbog toga bio "nasmrt tužan", no iza svojih je leđa ostavio "nepravde i štetu" koje je doživio u Dubrovniku i "prizvao svoje srce odluci" da opiše taj grad. Gledajući kroz prizmu razočaranja na svoj boravak u Dubrovniku, zaboravio je dobru plaću koja ga je privukla i s mnogo smisla za dramu pokušao je svrnuti pažnju Senata na sebe. Bilo je to 1440. godine, kad se još uvijek nadao povišici i razumijevanju za njegove ne baš uspješne trgovačke pothvate u Veneciji. Po vlastitim riječima nije bio stoik, čovjek od kamena, nego čovjek vatrene naravi čija se krv može uzburkati i srce uznemiriti. Nije želio reći ništa o razlozima zbog kojih je napustio Veneciju i došao u Dubrovnik, nadajući se još uvijek potpore glasačkih kuglica vlastele. Onoga koga bi ti razlozi mogli zanimati moli da se strpi "dok netko opširnije ne opiše namisao i uspjeh" njegova života te "ono što su ljudi dobili" njegovim nastojanjem. Bez obzira na njegovu taštinu, samohvalu i dodvoravanje, ove su mi riječi zazvučale dirljivo jer, neosporno, njegovim smo nastojanjem dobili nezamjenjivo, jedinstveno vrelo podataka o životu Dubrovnik u prvoj polovici 15. stoljeća. On sam tim se djelom neizbrisivo ubilježio u povijest humanizma, u povijest Dubrovnik i Hrvatske.

---

⁵³ *Acta Consilii Maioris*, sv. 5, f. 81v-82.

⁵⁴ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnik. Situs aedificiorum*, 108, 184-185; 124, 195-196; Z. Janeković Römer, "*Laudes civitatum*: Filip de Diversi's 'Description'", 282.

FILIPPO DIVERSI OF LUCCA IN DUBROVNIK: FROM SCHOOL RECTOR TO THE AUTHOR OF THE PRAISE OF THE CITY

ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER

Summary

As rector of the Ragusan grammar school, Filippo Diversi was in Dubrovnik from 1434 to 1441. He taught Italian and Latin, but also lectured in the *studia humaniora*. He worked as a teacher in Venice before and after his position in Dubrovnik. Despite high salary and provided accommodation, Diversi was not satisfied with how the Ragusan government treated him because, apparently, his ambitions had not met the government's expectations from a school rector. Disputes over remuneration, work space, curriculum and his frequent absence from Dubrovnik were not rare. Yet determined to keep his post, Diversi wrote a praise to the city of Dubrovnik and its customs, titled *Situs aedificorum politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsum senatum descriptio*. In addition, he also authored several humanist speeches, delivered on the occasions of coronation and death of the kings Sigismund of Luxembourg and Albert of Habsburg.

The paper analyses and interprets Diversi's relationship with the Ragusans and the mentioned praise of the city, its appearance and architecture, political system, offices, piety, trade, maritime activities, crafts, landed estates, living standard and various customs. Further, the paper introduces new biographical data on Diversi, his family and his activities in Venice. Equally, archival sources reveal data on his Ragusan household and his attitude towards the domestics. In Venice he copied in his own hand selected epistles of St. Jerome in 1455, along with several epistles of St. Augustine and Origen's orations. In 1457 Filippo de Diversis left Venice and set out for Cividale in Friuli, where he assumed a three-year post of a school rector. There, like in Dubrovnik, he complained of the government's treatment, competition and his students' parents. The last known mention of Diversi dates from 1461, when he abandoned Cividale, having resigned from the teacher's position. In all likelihood, he spent his final days in Venice, his favourite city.

Despite mutual dissatisfaction which eventually led to the cancellation of contract with Diversi, Dubrovnik and its inhabitants are indebted to him for his humanistically inspired praise of Dubrovnik, a unique source, a window into the city's life of the first half of the fifteenth century.